

ks. Antoni Tronina, Lublin

EX ORIENTE LUX. KANONICZNA LEKTURA JR 23,3

Łacińskie adagium *Ex oriente lux, ex occidente lex* miało podkreślać różnicę pomiędzy religijnym dziedzictwem Wschodu a prawną tradycją Zachodu. Pierwsza część tego aforyzmu funkcjonuje odrębnie w formie *lux ex oriente* i ma niewątpliwe zakorzenie w greckiej myśli patrystycznej. Szukając jednak źródła tej formuły, napotykamy na nieoczekiwane trudności. Słowniki podają zwykle jej wersję łacińską z odwołaniem się do tekstu Ewangelii św. Mateusza o mędrcach szukających miejsca narodzin Chrystusa: „Ujrzelśmy bowiem jego gwiazdę na Wschodzie i przybyliśmy oddać mu pokłon” (Mt 2,2). Jest to niewątpliwie słuszna sugestia, prowadząca we właściwym kierunku. Aby jednak odnaleźć dokładne odniesienie biblijne, trzeba wyjść od greckiego terminu *anatole* – „Wschód”, który ma w Septuagincie wydźwięk mesjański. Drugi człon formuły łacińskiej (*lux*) sięga korzeniami również do Ewangelii św. Mateusza, która wskazuje na spełnienie się proroctwa Izajasza: „Lud, który siedział w ciemności, ujrzał światło wielkie, i mieszkańcom cienistej krainy śmierci wzeszło światło (Mt 4,16: *fos aneteilen*)”

W greckiej wersji Księgi Izajasza (9,1), na którą powołuje się Ewangelista, czytamy jednak *fos lampsei*, „światło zabłyśło” Ewangelia woli czasownik *anatto*, pokrewny rzeczownikowi *anatole*, gdyż oba te pojęcia Kościół pierwotny odnosił do Jezusa Chrystusa (por. Hbr 7,14; Łk 1,78)¹ Jesteśmy więc na tropie biblijnego źródła formuły *ex Oriente lux*. Chrześcijańskie pojęcie *Oriens* (gr. *Anatole*) to odpowiednik hebrajskiego *Cemach*, „Odrośl”, co judaizm od początku rozumiał jako tytuł mesjański²

Najnowsze dokumenty Papieskiej Komisji Biblijnej zalecają „czytać Biblię w świetle Biblii” Zgodnie z tą sugestią, zajmiemy się w tym artykule interpretacją terminu „Odrośl” (*cemach*) kolejno w tekstach Starego Testamentu (1) i w tekstach późniejszego judaizmu (2), aby na koniec ukazać jego rozumienie chrześcijańskie (3).

1. Czasownik *camach*, „wyrastać”, należy do słownictwa wegetacji roślin. W osnowie sprawczej (Hi.) pojawia się on już w jahwistycznym opisie rajskiego ogrodu. „Zasadziwszy ogród w Eden na wschodzie, Pan Bóg umieścił tam człowieka, którego ulepił. Na rozkaz Pana Boga *wyrosły* z gleby wszelkie drzewa miłe z wyglądu i smaczny owoc rodzące, oraz drzewo życia w środku tego ogrodu i drzewo poznania dobra i zła” (Rdz 2,8-9). Wrócimy do tego opisu przy omówieniu jego mesjańskiej interpretacji w judaizmie.

¹ Zob. H. Schlier, *Anatello, anatole*, „TWNT” I, 354n.

² Por. S. Amsler, *Cmch, spriessen*, „THAT”, 566.

Specjalne użycie omawianego rdzenia słownego zachodzi w tekstach dotyczących ideologii królewskiej. „Ostatnie słowa Dawida” (2Sm 23,1-7), które wykorzystują zapewne przedizraelską tradycję królewską Jerozolimy, przedstawiają z pomocą czasownika *camach* (Hi) pomyślność polityczną zapewnioną Dawidowi. Po nawiązaniu do „przymierza wiecznego”, obiecanego w wyroczni Natana, Dawid pyta retorycznie: „Czyż (Bóg) nie *da rozwoju* temu, co mi do zbawienia służy?” (w. 5). Ps 132,17 wyraża w ten sam sposób oczekiwanie na odnowę dynastii Dawida: „*Wzbudzę tam moc dla Dawida, zgotuję światło dla mojego pomazańca*”³

Prorok Jeremiasz posłużył się wyrażeniem *cemach caddiq*, „sprawiedliwa Odrośl”, aby z jego pomocą ukazać oczekiwanego króla, który przywróci godność urzędu królewskiego, tak źle sprawowanego przez Sedecjasza z rodu Dawida. „Oto nadejdą dni – wyrocznia Pana – kiedy wzbudzę Dawidowi Odrośl sprawiedliwą. Będzie panował jako król, postępując roztropnie, i będzie wykonywał prawo i sprawiedliwość na ziemi” (Jr 23,5). Wyrocznia ta mieści się w zakończeniu małego zbioru mów o królach (Jr 21,1-23,8), łączącego różne tematy i aspekty. Wyrocznia groźby przeciw złym „pasterzom” (23,1-2) przechodzi w obietnicę zbawienia rozproszonego Izraela (ww. 3-4) i ustanowienia króla pokoju (ww. 5-6), który zjednoczy dom Izraela w jego własnym kraju (ww. 7-8)⁴. Symboliczne imię tego władcy czasów ostatecznych będzie brzmiało „Pan naszą sprawiedliwością” (*JHWH cidqenu*). Jest w tym imieniu nawiązanie do tragicznej postaci słabego króla Sedecjasza, wymienionego na początku zbioru (23,1: *Cidqijjahu*). Imię ostatniego króla Judy było kpinią ze sprawiedliwości; toteż Jahwe sam zatroszczy się o to, aby na tronie Dawida zasiadł „prawy potomek” (*cemach caddiq*)⁵. Do tego znaczenia dobrze pasuje użycie identycznego zwrotu w fenickiej inskrypcji z Cypru na określenie prawowitego dziedzica dynastii⁶. Zamiast potocznego określenia *zera'* – „nasienie, potomstwo”, wyrażającego ciągłość dynastii (2Sm 7,12), użył prorok zwrotu *cemach caddiq* na określenie prawowitego dziedzica, który odnowi zagrożoną dynastię i przywróci jej trwałość.

Prorok Zachariasz podejmuje po niewoli słowa Jeremiasza, odnosząc je do księcia Zorobabela spokrewnionego z królewskim rodem Dawida; *cemach* staje się u niego właściwym tytułem mesjańskim: „Arcykapłanie Jozue, słuchaj ty i twoi towarzysze, którzy są twoimi doradcami, gdyż przez tych mężów spełni się cudowna obietnica, albowiem ześlę sługę mego – Odrośl” (Za 3,8). Tytuł *Cemach* wyraża tu władzę mesjasza, przynoszącego odnowę całej wspólnoty: „Przyjdzie mąż, a imię jego Odrośl” (Za 6,12). Wreszcie Jr 33,14-22 przenosi ten tytuł na podwójną dynastię, królów i kapłanów, którzy na zawsze będą władać w Jerozolimie. O poszerzeniu zakresu tytułu *cemach* świadczą tu paralelne terminy *ben*, „syn” (w. 21) i *zera'*, „potomstwo” (w. 22)⁷.

³ Szersze omówienie tego tekstu, zob. A. Mozgól, *Teologia Arki Przymierza w Psalmach i w tradycji prorockiej*, Katowice 2003, 91-93.

⁴ Por. J. Schreiner, *Jeremia*, Leipzig 1984, 135.

⁵ R. Rendtorff, *Theologie des Alten Testaments. Ein kanonischer Entwurf*. Band I: Kanonische Grundlegung, Neukirchen 1999, 206.

⁶ J. Gibson, *Textbook of Syrian Semitic Inscriptions*, vol. III. Phoenician Inscriptions, Oxford 1982, 136n.

⁷ Por. J. G. Baldwin, *Cemach as a Technical Term in the Prophets*, VT 14(1964) 93-97.

Podczas niewoli tytuł *cemach* zanika z powodu przerwania ciągłości dynastii Dawida; brak go u Ezechiela i Deuteroizajasza. Natomiast czasownik *camach* znajdzie u Deuteroizajasza nowe zastosowanie teologiczne na potwierdzenie działania Boga w dziejach swego ludu: jak roślinność wyrasta po deszczu, tak zbawienie ludu przyjdzie zaraz po bezpośredniej interwencji Jahwe (Iz 45,8; por. 42,9; 43,19; 61,11). Przyszłe zbawienie ludu będzie tak cudowne, jak drzewa rosnące na brzegach wód (44,4). Stwórcza moc Jahwe objawi się na nowo (4,2)⁸. Słownictwo wegetacji roślinnej przeniesiono tu na płaszczyznę dziejów, gdzie resztą nie wyraża ono ciągłego rozwoju, lecz raczej cudowność, harmonię i pewność zbawczego dzieła Jahwe.

2. W późniejszym judaizmie królewski tytuł *cemach* pojawia się w ramach nadziei mesjańskich. Taka interpretacja jest wyraźna w targumach, a jej pierwszym śladem w diasporze jest Septuaginta, grecki przekład Starego Testamentu. Termin *Anatole* spotykamy tu już w określeniu rajskiego ogrodu (Rdz 2,8), tam, gdzie tekst hebrajski czytał zwykłe *qedem*, oznaczające kierunek świata. Budowniczo wieży babilońskiej (Rdz 11,2), a później Lot (Rdz 13,11) oddalają się coraz bardziej od rajy rozkoszy, który mieścił się „na Wschodzie”⁹. W ten sposób greccy tłumacze Biblii już od III w. przed Chr. przygotowywali jej interpretację chrystologiczną¹⁰. Hebrajski tekst Jr 23,5 (*cemach caddiq*) brzmi w wersji Septuaginty *Anatole dikaia*, „sprawiedliwy Wschód” Akcent został tu przeniesiony ze znaczenia dosłownego („odrośl”) na metaforyczne określenie mesjasza przychodzącego ze wschodu.

Podobna interpretacja mesjańska, oparta na łączeniu tekstów biblijnych zawierających termin *cemach*, jest widoczna również w diasporze babilońskiej. Jej wczesny, choć trudny do datowania przykład, znajdujemy w babilońskiej wersji „Osiemnastu błogosławieństw”, z ukrytą aluzją do Jr 33,15 i Ez 29,21: „Spraw, by Odrośl Dawida, Twego sługi, szybko wyrosła, a jego róg niech się wzniesie z Twoją pomocą! Błogosławiony jesteś Panie, który sprawiłeś wzrost rogu zbawienia”¹¹.

W Qumran tytuł „Odrośl Dawida” pojawia się kilkakrotnie na określenie prawowitego władcy, który po długich rządach Heroda odnowi dynastię Dawida i da jej znów miejsce wśród ludu. Trzeba tu wspomnieć zwłaszcza trzy ważne dla sekty teksty z czwartej groty, niestety mocno uszkodzone. Jeden to tzw. *Florilegium*, zwany dziś Midraszem Eschatologicznym (4Q174). Jest to zbiór cytatów biblijnych, interpretowanych jako zapowiedzi przyszłego mesjasza. W komentarzu do wyroczni Natana (2Sm 7,12-14) czytamy: „Odnosi się to do *odrośli Dawida*, która nastanie wraz z *Wyjaśniającym Prawo*, który [stanie] na Syjonie w dniach ostatecznych” (kol. 3,11)¹². Dwa na-

⁸ Szerzej na temat tego późnego tekstu zob. L. Stachowiak, *Księga Izajasza I* (1-39), Poznań 1996, 151.

⁹ Zob. uwagi M. Harl w jej wprowadzeniu do Septuaginty (*La Bible d'Alexandrie. La Genese*. Paris 1994, 64n).

¹⁰ Por. obszerny art. J. Lust, *Messianism and the Greek Version of Jeremiah*, w: C. E. Cox (ed.), VII Congress of the International Organisation for Septuagint and Cognate Studies 1989, Atlanta 1991, 87-122.

¹¹ Przekład własny. Tekst hebrajski dostępny w zbiorze *Modły Izraelitów* (Tłum. i objaśnił S. Spitzer), Kraków 1926 [reprint Warszawa 1991], 113.

¹² Tłum. P. Muchowski, *Rękopisy znad Morza Martwego*, Kraków 2000, 121.

stępnie to peszery (4Q161 i 4Q252): wyjaśniając mesjańskie teksty Księgi Rodzaju (49,10) oraz Izajasza (11,1-5), mówią one również o przyszłej „Odrośli Dawida” jako nadziei Izraela¹³.

Komentarze biblijne z Qumran datują się na schyłek ery przedchrześcijańskiej (2 połowa I w. przed Chr.). Z tego samego czasu pochodzi ostatnia księga Starego Testamentu, grecka Księga Mądrości powstała w Egipcie. Warto do niej nawiązać w tym miejscu, bowiem właśnie z niej zdaje się wywodzić adagium *ex oriente lux*. Ostatnia część tej księgi (Mdr 10,10-19,28) to wielki hymn wspominający wydarzenia Wyjścia. Składa się on z siedmiu antytez, które zestawiają z jednej strony plagi zesłane na Egipt, a z drugiej – dary udzielone Izraelitom¹⁴. Centralna antyteza (16,15-29) przeciwstawia klęskę żywiołów błogosławieństwu manny na pustyni. Można w tym fragmencie wyróżnić dwa etapy: właściwe porównanie sytuacji Egipcjan i Izraela wobec żywiołu (16,15-23) oraz ogólną refleksję końcową (ww. 24-29)¹⁵. Autor natchniony umieścił w podsumowaniu ważne stwierdzenie dotyczące modlitwy: „w dziękowaniu Tobie trzeba wyprzedzać słońce i wobec Ciebie stawać o świtanii” (16,28).

Ostatnią frazę tego zdania (*pros anatolen fotos entynchanein soi*) św. Hieronim przetłumaczył dosłownie: *ad orientem lucis Tibi adorare*. Mamy tu niewątpliwie nawiązanie do zwyczaju modlitwy skierowanej „ku Wschodowi”. Chodzi przy tym nie tyle o kierunek świata, co raczej o wyrażenie tęsknoty za pomazańcem z rodu Dawida, nazwanym u proroków *Cemach*. W diasporze aleksandryjskiej oczekiwania mesjańskie nie były oczywiście tak silne, jak w Palestynie. Przekład Septuaginty świadczy jednak o silnej tendencji do mesjańskiej interpretacji hebrajskiego tekstu Biblii¹⁶. Będzie to powodem wielkiej popularności Septuaginty w pierwszych wiekach chrześcijaństwa.

Aleksandryjska Sybilla streszcza oczekiwania żydowskiej diaspory w sławnej wizji mesjańskiego pokoju: „A wtedy Bóg od wschodu słońca (*anatole*) pošle Króla, który na całej ziemi nieszczęśne wojny ugasi” (III, 652n)¹⁷.

3. Nowy Testament nie przejął wprost tytułu *Cemach* – „Odrośl”, może z niechęci do politycznych oczekiwań związanych z odnową królestwa Dawida. Natomiast przypowieści o królestwie Bożym czerpią obrazy z zakresu wzrostu roślin dla ukazania cudownego rozwoju (Mk 4,30-32) i pewnego przyjscia królestwa (Mk 4,26-29). Zwycię w Septuagincie tłumaczenie *camach* przez *anattellein* – „wyrastać”, zachodzi w Nowym Testamencie jedynie w Liście do Hebrajczyków. Centralna część tego pisma mówi o wyższości kapłaństwa Chrystusa nad kapłaństwem synów Aarona. „Ze zmianą bowiem kapłaństwa musi też nastąpić zmiana Prawa. Ten zaś, o którym się to mówi, należał do innego pokolenia, z którego nikt nie służył ołtarzowi. Wiadomo przecież, że

¹³ Tamże, 108 i 181. Por. L. Moraldi, *Qumraniana. Necer e Cemach* (Rivista degli Studi Orientali 45[1970]209-216.

¹⁴ Zob. M. Gilbert, *Mądrość Salomona* t. 2, Kraków 2002, 82.

¹⁵ Por. B. Poniży, *Motywy Wyjścia w Biblii. Od historii do teologii*, Poznań 2001, 108n.

¹⁶ Zob. M. Harl i in., *La Bible grecque des Septante*. Paris 1988, 282-288.

¹⁷ Tłum. A. Paciorek w: *Apokryfy Starego Testamentu* (oprac. R. Rubinkiewicz), Warszawa 1999, 366. Omówienie tego tekstu na tle epoki zob. A. Świderkówna, *Bogowie zesłali z Olimpu*, Warszawa 1991, 330.

nasz Pan wyszedł z pokolenia Judy (*ek Iouda anatealken*), a Mojżesz nic nie wspominał o kapłanach z tego pokolenia” (Hbr 7,12-14). Znaczenie czasownika *anatele* należałoby w tym kontekście tłumaczyć zwyczajnie: „wyrastać”. Jednak połączenie go z pokoleniem Judy każe domyślać się nawiązania do proroctwa o „odrośli Dawida” (por. TestJudy 24)¹⁸.

Specyficznie chrześcijańskie użycie terminu *anatele* rozwinię się pod koniec I wieku. Jego zapowiedzią jest pareneza 2P 1,19: „Mamy jednak mocniejszą, prorocką mowę, a dobrze zrobicie, jeżeli będziecie przy niej trwali jak przy lampie, która świeci w ciemnym miejscu, aż dzień zaświta, a gwiazda poranna *wезде* (*fosforos anateile*) w waszych sercach” Zwłaszcza listy św. Ignacego korzystają z tej metafory, odnosząc ją do Chrystusa: „przez śmierć Jego także i nasze życie wzeszło jak słońce” (ad Magn. 9,1)¹⁹. W tym duchu święty biskup Antiochii interpretuje swe męczeństwo, które ma się dokonać w Rzymie: „Bóg raczył powołać do siebie biskupa Syrii i dlatego wezwał go ze wschodu na zachód. Dobrze jest zająć [jak słońce] ze świata ku Bogu, aby w Nim wejść na nowo” (ad Rom. 2,2)²⁰.

Rzeczownik *anatole* pojawia się w Nowym Testamencie dziesięć razy, zwykle jednak w dosłownym znaczeniu „wschodu słońca”²¹. Sens mesjański można dostrzec jedynie w opisie gwiazdy, prowadzącej mędrców ze Wschodu do Betlejem (Mt 2,2.9). Mateusz wskazuje tu na wypełnienie proroctwa Balaama (Lb 24,17). Proroctwo to interesowało wówczas również esseńczyków z Qumran, jak świadczą teksty wspomniane w poprzednim paragrafie. Dla nas jednak szczególnie ważny jest fragment hymnu *Benedictus* z Łukaszowej Ewangelii Dzieciństwa. W drugiej części hymnu Zachariasz zwraca się do nowo narodzonego syna w proroczych słowach:

„A i ty, dziecie, prorokiem Najwyższego zwać się będziesz,
bo pójdziesz przed Panem, torując Mu drogi;
Jego ludowi dasz poznać zbawienie,
[co się dokona] przez odpuszczenie mu grzechów,
dzięki serdecznej litości Boga naszego.
Przez nią z wysoka Wschodzące Słońce (*anatole ex hypsous*) nas nawiedzi,
By zajaśnieć tym, co w mroku i cieniu śmierci mieszkają,
Aby nasze kroki zwrócić na drogę pokoju” (Łk 1,76-79).

Podsumowując dotychczasowe rozważania, zauważmy, że grecki termin *Anatole* ma kilka znaczeń²²: oznacza zarówno *wzejście słońca* czy gwiazdy, jak też *odrośl* drzewa czy rośliny. Właśnie ta polisemia pozwoliła św. Łukaszowi za pomocą jednego terminu ukazać odniesienia do różnych proroctw Starego Testamentu. Mesjasz jako „Wschód gwiazdy” wypełnia zapowiedź wyroczni Balaama (Lb 24,17; por. Ml 3,20)²³

¹⁸ Zob. S. Łach, *List do Hebrajczyków*, Poznań 1959, 194n.

¹⁹ Tłum. A. Świderkówna (*Pierwsi świadkowie*, Kraków 1988, 147).

²⁰ Tamże, 157.

²¹ Omówienie tekstów zob. B. Reicke, *anatole*, „EWNT” I, 224n.

²² Zob. Z. Abramowiczówna (red.), *Słownik grecko-polski* I, 164.

²³ Na ten aspekt kładzie nacisk F. Gryglewicz, *Teologia hymnów Łukaszowej ewangelii dzieciństwa*, Lublin 1975, 69n.

Taki sens mesjańskiego tytułu *Oriens* widoczny jest zwłaszcza u św. Mateusza. Łukasz natomiast wydaje się kłaść nacisk bardziej na wypełnienie proroctwa Jeremiasza (23,5) o przyszłej „Odrośli sprawiedliwej”, jaką miał wydać królewski ród Dawida. Jak już wiemy, właśnie ten tekst intrygował żydów diaspory aleksandryjskiej, poczynając od przekładu Septuaginty.

Na koniec świadectwo aleksandryjczyka Orygenes, który w III wieku tak streszcza najstarszą tradycję chrześcijańską dotyczącą mesjańskiej interpretacji pojęcia „Wschód” (*Anatole*):

„Skoro wzeszło *Słońce sprawiedliwości* (por. Ml 3,20), Pan nasz i Zbawiciel, i skoro narodził się Mąż, o którym napisano: *Oto Mąż, a imię Jego Wschód* (por. Za 6,12), wówczas światło poznania Boga rozlało się po całym świecie” (Hom. In Lev. XIII, 2)²⁴. Podobnie objaśnia on symboliczną scenę zdrady Judasza w *Komentarzu do Ewangelii św. Jana* (J 13,30): „kiedy Judasz wziął kromkę i zaraz wyszedł, wówczas była noc dla tego, który wyszedł: nie było bowiem przy nim *Męża, który nazywa się Wschód*, ponieważ przez odejście porzucił *Słońce sprawiedliwości*” (In Joannem XXXII, 24)²⁵.

Teksty Orygenes wskazują na utrwaloną już w Kościele wschodnim tradycję, która w Chrystusie dostrzega „Światło ze wschodu”, przybyłe na oświecenie świata. Od-tąd myśl ta przenika stopniowo, zwłaszcza za pośrednictwem św. Ambrożego, do liturgii zachodniej. Jest to jednak temat, który bardziej niż biblistów, interesuje historyków teologii²⁶.

---

²⁴ Orygenes, *Homilie o Księgach Rodzaju, Wyjścia, Kapłańskiej*. Przekład i oprac. S. Kalinkowski, wstęp E. Stanula. Warszawa 1984, 169 (PSP XXXI,2).

²⁵ *Komentarz do Ewangelii św. Jana*. Cz. 2. Przekład i oprac. S. Kalinkowski. Warszawa 1981, 167 (PSP XXVIII).

²⁶ Zob. J. Pelikan, *The Light of the World. A Basic Image in Early Christian Thought*. New York 1962.